

LIETUVOS LIAUDIES BUITIES MUZIEJUS

MOKSLINĖ-PRAKTINĖ KONFERENCIJA

**„REFORMACIJOS ŽINIA LIETUVAI – MAŽOSIOS LIETUVOS
SODYBA LIETUVOS LIAUDIES BUITIES MUZIEJUJE“**

KONFERENCIJA SKIRTA REFORMACIJOS 500-ŪJŲ METŲ JUBILIEJUI PAMINĖTI

STRAIPSNIŲ RINKINYS

Rumšiškės, 2017

ISBN 978-9955-9661-6-6

Konferencijos organizatorius:

Lietuvos liaudies buities muziejus

Spausdinta iš autorių pateiktų straipsnių originalų.

©Lietuvos liaudies buities muziejus, 2017

„Reformacijos žinia Lietuvai – Mažosios Lietuvos sodyba Lietuvos liaudies buities muziejuje“

Konferencija skirta Reformacijos 500-ųjų metų jubiliejui paminėti

KONFERENCIJOS PROGRAMA

9.30 val.	Dalyvių registracija
10.00 val.	Konferencijos atidarymas. Muziejaus direktorės Violetos Reipaitės sveikinimo žodis
10.15 val.	Dr. Martynas Purvinas (Kaunas). „Mažosios Lietuvos kaimo pokyčiai reformacijos epochoje“
10.30 val.	Marija Purvinienė (Kaunas). „Lietuvių architektūros ypatybės protestantiškame kraštovaizdyje“
10.45 val.	Kavos pertrauka
11.00 val.	Rimantas Žirgulis (Kėdainių krašto muziejus). „Biržų-Dubingių Radvilos – pagrindiniai reformacijos globėjai Lietuvoje“
11.15 val.	Vingaudas Baltrušaitis (LLBM). „Reformacijos įtaka lietuvininkų gyvenime“
11.30 val.	Pietų pertrauka (12.00 pietūs Karčiameje)
13.00 val.	Vingaudas Baltrušaitis (LLBM) supažindina su Mažosios Lietuvos sodyba
13.20 val.	Diskusijos

Data: 2017-05-31

Vieta: Lietuvos liaudies buities muziejus, Ugniagesių stoginė ir Mažosios Lietuvos sodyba
(L. Lekavičiaus g. 2, Rumšiškės)

TURINYS

PRATARMĖ 5 psl.

MAŽOSIOS LIETUVOS KAIMO POKYČIAI REFORMACIJOS EPOCHOJE

D. Martynas Purvinas 6 psl.

LIETUVIŲ ARCHITEKTŪROS YPATYBĖS PROTESTANTIŠKAME KRAŠTOVAIZDYJE

Marija Purvinienė 10 psl.

KĖDAINIAI KAIP PRIVATUS PROTESTANTIŠKAS KUNIGAİKŠČIŲ RADVILŲ MIESTAS

Rimantas Žirgulis 15 psl.

REFORMACIJOS ĮTAKA LIETUVININKŲ ŠEIMOS GYVENIMUI

Vingaudas Baltrušaitis 24 psl.

PRATARMĖ

Manau, kad nagrinėjant Reformacijos įtaką Lietuvai, užmirštama lietuvininkų kolonizacija ar jų ekspansija į lietuviškai kalbančią Didžiąją Lietuvą, ypač amatininkų skverbimasis į Kauno guberniją, kur jiems buvo žymiai lengviau atlaikyti konkurenciją lietuviškai kalbančioje terpėje nei Vakarų Europoje, kurioje ir lietuvininkams buvo kalbinis barjeras. Net Mažosios Lietuvos verslininkai išnaudodavo lietuviškos rinkos privalumus – net knygos buvo specialiai spausdinamos ne gotišku, bet lotynišku šriftu. Dažnai lietuviškų maldaknygių spausdinimą organizuodavo Didžiosios Lietuvos kunigai, bet kitose srityse dvasininkija saugodavo savo veiklos erdvę, savo tikinčiuosius nuteikdami prieš lietuvininkus. Juos pravardžiuodavo vokiečiais ar prūsais (kalbant apie malūnininkus, ypač dažnai sakoma: „girdi, malūnininkas vokiečys, nors kalba, net dainuoja lietuviškai, bet neina į bažnyčią ir penktadieniais mėsą ėda – lietuviai gi taip nesielgia“).

Kalbant apie carinę Lietuvą, vokiečiai arba liuteronai buvo privilegijuoti, ypač inteligentai, nes jie galėjo gauti valdišką tarnybą, ko negalėjo lietuviai inteligentai katalikai. Tomis privilegijomis pasinaudodavo ir neretas lietuvininkas amatininkas.

Dabar istorijos kūrėjai stengiasi atmesti lingvistų aiškinimus apie hidronimijos ir toponimijos paminklų pirmapradiškumą ir autentiškumą. Jiems kur kas patogesnė pozicija, kad Prūsijos arba Mažosios Lietuvos baltiški vietovardžiai yra lietuviškos kolonizacijos išdava. Jeigu taip, tada dar kiltų klausimas: iš kur tiek tų kolonistų atsirado Baltarusijoje, Rusijoje ar Lenkijoje? Dykrų teorija irgi palanki mūsų didiesiems kaimynams. O daugybė baltiškų vietovardžių didžiulėje teritorijoje pagal juos yra „lietuvių samdinio“ (!!) Toporovo vaisius.

Mažojoje Lietuvoje nei 700 metų vokiečių kolonizacija, nei Reformacija beveik nedarė įtakos gyvenviečių pavadinimams, gi po II pasaulinio karo (išvairius vietinius gyventojus) Mažojoje Lietuvoje buvo pakeisti ir gyventojai, ir toponimai ir net hidronimai – senųjų baltiškų pavadinimų nebeliko...

Viliuosi, kad Reformacijos temos bus aktualios ir užbaigus įrengti lietuvininkų sodybą Mažosios Lietuvos sektoriuje.

Dr. Eligijus Juvencijus Morkūnas
Lietuvos liaudies buities muziejus
Direktorius pavaduotojas informacijai
ir muziejininkystei

MAŽOSIOS LIETUVOS KAIMO POKYČIAI REFORMACIJOS EPOCHOJE

DR. MARTYNAS PURVINAS, KTU ARCHITEKTŪROS IR STATYBOS INSTITUTAS

Tradicinio kaimo gyvenimui visados buvo būdingas konservatyvumas, stabilumas, atsparumas įvairiems pokyčiams. Tą lėmė tradiciniai verslai (nuo gamtos sąlygų priklausiusi žemdirbystė ir kt.), pati gyvensena, paremta ilgaamžė patirtimi, įsišaknijusiomis tradicijomis (kai kada peraugdavusiomis į iracionalius prietarus ir pan.). Senasis kaimas vangiai reaguodavo į įvairius pokyčius ir išorinius poveikius, taip apdairiai vengdamas žymesnių nuostolių ir netekčių.

Vis tik Reformacijos procesų poveikis Mažosios Lietuvos kaimams buvo gana pastebimas. Kodėl ir kaip tai vyko? Esminiai pokyčiai būsimosios Mažosios Lietuvos plote prasidėjo XIII a., į Baltijos pietrytinę pakrantę įsiveržus germaniškiesiems kariniams ordinams. Anuometinių užkariavimų laikais atvykėlių požiūris į vietos gyventojus (eilinius kaimiečius ir kt.) atspindi eilutės iš Petro Dusburgiečio ir kitų kronikų: „<...> paėmė į nelaisvę daugybę žmonių, daugybę nukovė, o visą žemę nusiaubė, grobdami ir degindami“ (psl. 168), „Šitaip visa ši žemė liko ilgiems metams be gyventojų“ (psl. 196) ir t. t. ir t. p.

Galima teigti, kad nekrikštyti, savo kalba kalbėję ir savaip gyvenę vietos gyventojai, XIII–XIV a. beveik nebuvo laikomi „normaliais“ žmonėmis, gal tik kokiais nereikšmingais „objektais“ niokojamame krašte. Po Žalgirio mūšio (1410 m.) ir Melno taikos (1422 m.) kovoms aprimus, žinomuose XV a. dokumentuose dažniau randame dalykinius įrašus apie duoklių rinkimą, kokias valdinių pražangas, ūkines prievoles ir pan. Formaliai pakrikštyti vietos gyventojai (primintina, kad didelėse teritorijose tuomet te veikė kelios krikščioniškos bažnyčios ar pilių koplyčios, beveik nepasiekiamos daugeliui kaimiečių) tebebuvo laikomi „objektais“, žemesniu visuomenės sluoksniu – duoklininkais, prievolinkais ir pan. Atrodo, kad vietos kaimiečiai tuomet veikia laikyti „beveide mase“, kaip personalijos dažniau minėti kolonistai iš Vakarų, kokie administracijos ar kiti veikėjai.

1540 m. (vos 15 metų prabėgus nuo 1525 m. – Prūsijos pasaulietinės kunigaikštystės įkūrimo ir tenykštės oficialios Reformacijos pradžios) buvo sudarinėjami vadinamąjį „turkų mokesčių“ mokėjusių asmenų – tuometinių krašto vietovių gyventojų sąrašai. Juose figūruoja nebe kaimai su beveidejų gyventojų – prievolinkų mase, o personalijos – konkretūs mokesčio mokėtojai (faktiniai Prūsijos valstybės piliečiai ir pan.). Taip Ragainės valsčiaus Šventosios ir Smalininkų kaimuose 1540 m. nurodyti ne abstraktūs „prūsai“ ar „kaimiečiai“, o realūs žmonės: Talminaitis, Mantkūnas, Ramonaitis, Danilaitis (ši pavardė siejasi su krašte dažniais Donelaičiais, Daniulaičiais ir pan.), Jukna, Liutkus, Alekna, Venckus, Dautartaitis, Bagdonas, Mankus, Petrošius, Josvilaitis ir t. t. Tuomet Klaipėdos valsčiaus Veiviržo kaime gyveno šie mokesčio mokėtojai: Stankus, Mičius, Petrikas, Narkus, Stanaitis, Jakštas, Bračas, Mančaitis, Žilius, Mantvydas ir kt. ; Vilkyčių kaime: Jurgelis, Šeputis, Jucius, Laurynas, Eikdautas, Jurgis, Juškus, Mickus, Stanaitis ir kt.

Visi tie lietuviškos (baltiškos) kilmės kaimiečiai tuomet registruoti nebe kaip bendra prievolinkų masė, o kaip savarankiški ūkininkai – mokesčio mokėtojai (jau nebe kaip XIII–XIV a. minėti bevardžiai čiabuviai, kuriuos užkariautojai žudė ar išsivesdavo į nelaisvę).

Veikiausiai Reformacijos nuostatos (skatinta pagarba visiems vietos gyventojams, jų kalboms ir pan.) prisidėjo prie anuometinės ūkinės revoliucijos Prūsijos kunigaikštystės kaimo teritorijose: daug baltiškos kilmės žmonių (o ne vien iš Vakarų atvykę vokiečių ir kt. kolonistai) tapo „normaliais ūkininkais“ – žemės ploto naudotojais, gal visateisiais piliečiais, mokesčių mokėtojais ir pan. Antai, S. Rowello nuomone į Mažosios Lietuvos plotus daugiausiai lietuvių iš Didžiosios Lietuvos atvykdavo 1540–1560 m. – kaip tik įsibėgėjus Reformacijai ir ją lydėjusiems krašto ir jo ūkinės sistemos pertvarkymams.

Įdomu, kad kaip tik tais laikais (XVI a. pirmojoje pusėje) pastebėtas dažnesnis Žemaitijos ir Didžiosios Lietuvos kaimiečių bėgimas iš savųjų ūkių, ten vis stiprėjant prievolių naštai. Šimtams ir tūkstančiams eilinių kaimiečių patrauklesne tapo nebe jų gimtinė, o pagal Reformacijos nuostatas pertvarkoma Prūsijos kunigaikštystė, kur buvo sukurtos galimybės įsikurti tinkamiau. Masiškai atvykstant išeiviams iš lietuviškų žemių, formavosi Mažosios Lietuvos fenomenas – iki tol retai apgyventuose plotuose (kur po ilgaamžių kovų buvo užsilikę senųjų baltų genčių palikuonių) sparčiai įsigalėjo lietuvių kalba (vakarų aukštaičių ir kt. tarmės), paplito tradiciniai lietuviški vietovardžiai (Šilgaliai ir pan.). Pažymėtina, kad naujieji ateiviai (su senųjų baltų genčių palikuonimis galop suformavę lietuvininkų etnokultūrinę grupę) Reformacijos laikais dažniau būdavo gana laisvi žmonės, galėję savarankiškai ūkininkauti jiems paskirtuose sklypuose. Jie galėjo išlaikyti savąją etninę tapatybę – tam padėjo lietuviškos pamaldos liuteronų bažnyčiose, mokyklose dėstyta lietuviška kalba.

Dažniausiai Mažosios Lietuvos kaimiečių gyvenimas daugumos šiandienos žmonių suvokiamas per K. Donelaičio „Metuose“ vaizdingai aprašytus „būrų“ vargus ir rūpesčius. Tie žmonės dažniausiai prisimenami kaip beteisiai baudžiauninkai ir visiškai varguoliai. Mėgstama gąsdinti, kad ten buvę blogiau nei Didžiojoje Lietuvoje. Kaip buvo iš tiesų?

Primintina, kad Reformacijos laikais Prūsijos kunigaikštystėje (o ypač jos šiaurinėje dalyje – Mažojoje Lietuvoje) dvarų būta nedaug. Žymesnis dvarų – stambiųjų valdų kūrimas ir kaimiečių įbaudžiavinimas buvo būdingas vėlesniems amžiams, neretai ir tostant nuo Reformacijos laikų idealų, kitaip pradedant žvelgti į tautines mažumas. Nemažai lietuvininkų ilgai nepažino dvarininkų priespaudos.

Mažosios Lietuvos kaime per šimtmečius vyko ir kiti procesai. Antai, žinoma, kad 1682 m. poeto K. Donelaičio senelis H. Donelaitis gavo „amžinai valdyti“ du ūbus (apie 34 ha žemės) valdovo žemės – girioje iškirstos dykynės, ir šatulinio – kulminio (laisvojo) valstiečio statusą. Taip negyvenamoje (ar žmonių apleistoje) vietovėje buvo įkurtas Lazdynėlių kaimas, vėliau tapęs ir Lazdynėlių dvaru, valdžiusiu kelias dešimtis hektarų žemės. Ten apsigyveno lietuvininkai, o ne kokie svetimšaliai. Valdovo žemės sklypus ir naudingą statusą (apčiuopiamas mokestinės ir kt. privilegijas) anuomet gavo šimtai ir tūkstančiai lietuvininkų valstiečių (o ne vien kokie atvykėliai iš Vakarų, kaip neretai mėgstama vaizduoti).

Vis dar kalbama apie valstiečių šeimoje gimusio K. Donelaičio vaikystės ir jaunystės vargus, jo buvusį sunkų gyvenimą, nebandant objektyviai įvertinti anuometinio bendro

1 pav. Poreformaciniu laikotarpiu susiklostęs Pievgalių kaimas greta žinomojo Tolminkiemio XVIII a. pradžios plane, kuriame užfiksuota Mažojoje Lietuvoje susiklosčiusi būdingo lietuvininkų kaimo struktūra. Iš Rothe W., Wiemer D. *Zur Siedlungsgeschichte von Preussisch-Litthauen...* 2014.

Plane pavaizduota anuometinė kaimo naudotų plotų žemėnauda: žiemos laukas (A), vasaros laukas (B), pūdymo laukas (C), bendruomenės pieva (D). Laukai buvo sudalinti į atskiriems ūkiams priklausiusius rėžius (tuomet kaime gyveno bent trys stambūs ūkininkai ir keliolika smulkesniųjų). Netaisyklingo plano sodybos su padrikai išdėstytais pastatais buvo susitelkusios kaimo senajame branduolyje, supdamos XIV–XVI a. būdingą aikštę (neramiais laikais ir nakčiai į ją būdavo suvaromi turėti gyvuliai, dienomis išgenami į ganyklas). Pievgalių kaimo žemės pietvakariuose ribojosi su Varnių, šiaurryčiuose – su Ožininkų kaimų žemėmis, pietryčiuose – su karališkuoju Varnių mišku, šiaurvakariuose – su Tolminkiemio karališkojo palivarko valdomis. Aplinkinių kaimų valstiečiai tuomet priklausė ne privatiems dvarininkams, o karaliaus dvarui, kuriam turėdavo atlikinėti baudžiavines prievoles. Šis kaimas panašiai turėjo atrodyti ir XVI–XVII a., krašto lituanizacijos laikais ten kuriantis dešimtims naujakurių – išeivių iš baltiškųjų kraštų, vėlesnių lietuvininkų protėviams.

gyvenimo lygio, sugretinti padėtį, pavyzdžiui, Mažosios ir Didžiosios Lietuvos kaimuose. Primintina, kad ne vien K. Donelaitis ėjo mokslus Karaliaučiuje, bet ir kiti tos giminės palikuonys įgydavo įvairias profesijas, neretai prasigyvendami. Tyrėjams surinkus duomenis apie kelių šimtų Donelaičių giminės žmonių likimus, paaiškėjo, kad tarp jų būta dvarininkų, sėkmingai besidarbavusių amatininkų, tarnautojų ir kitokių neblogai gyvenusių žmonių – kilusių iš vis tų pačių lietuvininkų valstiečių. Tokias socialinės karjeros galimybes Prūsijos valstybėje atvėrė vis ta pati Reformacija, paskatinusi kurti demokratiškesnę ir tolerantiškesnę valstybę, kurioje eilinių kaimiečių palikuonims būta įvairesnio gyvenimo galimybių.

Mažosios Lietuvos kaimo specifiką primena gana įdomus politinis – administracinis vėjus XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Tuomet geriau besitvarkiusiems (ir gal kitų nuopelnų turėjusiems) stambesniems ūkininkams galėjo būti suteikiamas kaimiškojo dvarininko statusas ir tam tikros privilegijos. Anuomet tokiais dvarininkais tapo ir dešimtys (jei ne daugiau) lietuvininkų ar senųjų baltų palikuonių. Vėlesniuose kaimiečių prisiminimuose buvo fiksuojamos įdomios kitų vietos žmonių reakcijos – ilgai piktintasi, kad koks Jonas daugelį metų buvęs paprastas „juodnugaris“, pats ardavęs laukus ir mėždavęs mėšlą, o dabar kaimynai jį turintys vadinti „dvarininku“. Tokį senovinės luominės sistemos „išklabinimą“ kažkada pradėjo taip pat Reformacija, daugiau dėmesio skyrusi įvairiems žmonėms – ne vien išrinktiesiems turtuoliams ar kurios nors vienos tautos atstovams.

Galima priminti padėtį XIX a. Didžiojoje Lietuvoje, kur ne vienam gabesniai valstiečių palikuoniui tekdavo naudotis padirbtais bajorystės dokumentais, siekiant mokslų ar geresnės vietos gyvenime, kur archajiškoji luominė sistema (ir carinės Rusijos įvesti socialiniai, etniniai ir kiti apribojimai) užkirto kelią natūralesnei kaimų socialinei ir ūkinei raidai.

Dar primintina, kad Mažojoje Lietuvoje kaimiečių baudžiava pradėta naikinti jau 1807 m., o Didžiojoje Lietuvoje – tik 1861 m. To skirtumo ištakų taip pat galima ieškoti XVI a. Reformacijoje.

Lietuvoje beveik neprisimenamas XX a. pradžios Rytprūsių dvarininkas Adolfas fon Batockis, tuomet tapęs tos provincijos oberprezidentu – užėmęs pačias aukščiausias administracines pareigas tame turtingame krašte, savo padėtimi gal lygintinas su senosios LDK kunigaikščiais ar kitais didikais. Tas žmogus siejamas su Žemaitijos Batakiuose gyvenusiais Tartylomis (Tortylovičiais), Reformacijos laikais pasitraukusiais į Prūsijos kunigaikštystę. Įsidėmėtina, kad lietuviška (žemaitiška) šitos giminės kilmė toje valstybėje neužkirto kelio jų palikuonių iškilimui – batakikiškių įpėdiniai tapo dvarininkais ir kitokiais žinomesniais žmonėmis, pelnę oficialų kilmingųjų titulą „fon“, užkopę į pačią tuometinio elito viršūnę.

Šis pavyzdys turėtų priminti, kad Reformacijos paliestoje Prūsijos valstybėje lietuvių palikuonys anaipol nebūdavo vien vargani baudžiauninkai, kad jiems neretai atsiverdavo ir kitokios galimybės (kuriomis ne visi pajėgdavo ar sugebėdavo pasinaudoti).

Be abejo, reikia pripažinti, kad vien Reformacija negalėjo stebuklingai paspartinti krašto ūkinės, socialinės ir kitokios raidos, ten sukurti kažkokį „rojų žemėje“ visiems gyventojams. Tačiau vertinant objektyviai, būtina prisiminti anuometinę realią padėtį gretimose valstybėse, platesniame regione ir visoje Europoje, kur ilgai vyravo skurdas, kur buvo neretos ekonominės, socialinės ir kitokios krizės, kur labai iš lėto judėta sunkiu pažangos keliu.

Literatūros sąrašas

1. Diehlmann H. H. *Die Tuerkensteuer im Herzogtum Preussen 1540. Bd. 1–3. Hamburg, 1998–2008.*
2. *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes. Lfg. 1–8. Wiesbaden, 1968–1981.*
3. Purvinas M. *Mažosios Lietuvos kaimų istorinė raida. I knyga. Lietuvos kaimų istorinė raida. Mokslo monografija. Kaunas, 2014.*
4. Rothe W., Wiemer D. *Zur Siedlungsgeschichte von Preussisch-Litauen am Beispiel der Region des Kirchspiel Tollmingkehmen und Umgebung. Bd. I–II. 1 Aufl., 2016.*
5. Wenau L. F. W. *Einst war es die Grosse Wildnis. Eine Familiengeschichte aus Preussisch-Litauen in fünf Jahrhunderten. Lilienthal, 2002.*

LIETUVIŲ ARCHITEKTŪROS YPATYBĖS PROTESTANTIŠKAME KRAŠTOVAIZDYJE

MARIJA PURVINIENĖ, KTU EMERITĖ

Kiekvieno krašto ir daugelio istorinių epochų architektūros objektus skirstome į profesionaliosios ir liaudies (dabar dar vadinamos etnine ir pan.) architektūros kūrinius. Profesionaliąją architektūrą nuo žinomų antikinių civilizacijų laikų kurdavo savo meto išsilavinimą gavę žmonės, susipažinę su tos epochos ir savo pirmtakų kūrinių, tų laikų projektavimo ir statybos būdais. Tokių specialistų visada būdavo negausu, jie už didesnį atlyginimą projektuodavo ypatingesnius statinius (pavyzdžiui, šventoves, rūmus ir pan.), praeityje dar vadovaudavo statyboms ir t. t. Visados absoliučią daugumą to krašto menkesnių statinių pagal savo išmanymą statydavo savamoksliai žmonės ar vadinamieji „liaudies meistrai“, vadovavęsi savo pirmtakų patirtimi ir vietinėmis tradicijomis.

Į tokį architektūrinės kūrybos dvilypumą turime atsižvelgti ir apibūdindami Reformacijos procesų įtaką tos ir vėlesnių epochų architektūros objektų pobūdžiui.

XVI a. Vakarų Europoje kylant Reformacijos sąjūdžiui, ten jau buvo susiklostę vadinamosios vakarietiškosios civilizacijos (be kitko ir tenykštės profesionaliosios architektūros) pagrindai. Taip vadinamaisiais Naujaisiais amžiais Vakaruose jau buvo susiklosčiusi profesionalių architektų rengimo ir jų veiklos sistema, jau kelis šimtmečius vienas kitą keitė žinomieji architektūros ir meno stiliai (nuo romanikos iki baroko ir kt.). XVI a. vienur atsiradusios profesionaliosios architektūros naujovės per kelis dešimtmečius ar sparčiau pasiekdavo ir kitus Europos kraštus.

Kaip ir anksčiau, XVI a. uždaresne liko liaudies (etninė) architektūra, užsisklęsdavusi atskirose vietovėse ir nedideliuose etnokultūriniuose regionuose, retsykais perimdavusi kai kuriuos elementus ir kitką iš to meto profesionaliosios architektūros. Mažoje Lietuvoje pažymėtinas tam tikras tokios architektūros daugialypiškumas. Krašte absoliučiai vyravę baltiškios kilmės gyventojai savo eilinius pastatus, kaimų sodybas ir kt. tebestatė pagal protėvių papročius, retsykais perimdami vienas ar kitas naujoves. Šiame regione kūręsi negausūs kolonistai iš Vakarų. Iš pradžių bandydavo tvarkytis pagal savo gimtinės papročius, tačiau dažniau dauguma jų prisitaikydavo prie specifinių vietos sąlygų, perimdami vietinės baltiškiosios liaudies architektūros pagrindus ir kitką.

Tokiame gana sudėtingame fone ir pradėjo plėtotis Reformacijos sąjūdis, šiame areale veikęs per dvi savarankiškesnes šakas (LDK teritorijoje ir 1525 m. buvusios Kryžiuočių (Vokiečių) ordino valstybės vietoje įkurtoje pasaulietinėje Prūsijos kunigaikštystėje, kurioje liuteronybė tapo oficialia valstybine religija).

Kalbant apie Reformacijos poveikį vietinės architektūros pobūdžiui, turėtume atskirti gan skirtingus tokio poveikio kelius. Antai, Reformacijos, kaip religinio sąjūdžio, idėjinės nuostatos vienaip ar kitaip pasiekdavo atskirus krašto gyventojus, pamažu keitė jų mentalitetą,

pasaulėjautą ir pan. Prūsijos kunigaikštystėje įteisinus liuteronybę kaip oficialią valstybinę religiją, Reformacijos nuostatos sklido ir per valstybines struktūras bei mechanizmus (nuo administracinių valdžios potvarkių iki vietos klebonų veiklos savose parapijose ir pan.).

Toks poveikis negalėjo būti ryškus ir vienareikšmis, staigiai pakeičiantis viso krašto architektūros pobūdį. XVI a. Reformacijos sąjūdžio kūrėjai, daug dėmesio skyrę teologinėms diskusijoms, svarstymams apie dvasininkiją, krašto administravimą ir pan., berods, nebuvo išskyrę architektūros, kaip kažkokio ypatingo visuomenės egzistencijos baro, kurį būtų privaloma neatidėliotinai ir esmingai pertvarkyti (daugiau žinomi to meto teiginiai apie krikščioniškųjų šventovių vidaus įrangą ir pavidalą, jų ligtolinius trūkumus ir pan.). Kuriant Prūsijos kunigaikštystės valstybines struktūras, pačios valstybės egzistencijos pagrindus, daugiau buvo rūpinamasi administracinių mechanizmų ir kt. kūrimu, neskubant priimti kokių potvarkių dėl privalomojo architektūros pobūdžio ir pan.

To laikotarpio apibūdinimus labai apsunkina ir išlikusio autentiško architektūros paveldo menkumas, labai kuklūs istoriniai šaltiniai (ikonografija ir pan.). Dėl vėlesnės sparčios krašto plėtros XVI a. statiniai vėliau beveik visados būdavo perstatomi, juos išplečiant ar kt. Dar labiau jie nukentėdavo įvairių istorinių kataklizmų laikais (pavyzdžiui, per Rusijos okupacijas XVIII a. viduryje ir Pirmojo pasaulinio karo pradžioje, o ypač Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir sovietinės okupacijos dešimtmečiais, kai buvo sunaikinta per 90 % krašto architektūros paveldo). Todėl aptariant šiuos klausimus, dažniau tenka remtis darbinėmis hipotezėmis ir pan., negalint pateikti vienareikšmių ir galutinių atsakymų į nemažą kiekį galimų klausimų.

Žinoma, kad XVI a. viduryje ir antroje pusėje Mažosios Lietuvos plote pradėta liuteroniškųjų šventovių statybos programa, daugelyje vietovių (pavyzdžiui, Viešvilėje, Vilkyškiuose ir kt.) kuriant visai naujas bažnyčias. Jei per Ordino valdymo šimtmečius krikščioniškos šventovės tebuvo statomos tuometiniuose miestuose (dar būta pilių koplyčių ir kt.), tai dabar (po 1525 m.) siekta sukurti tankesnę bažnyčių tinklą, taip vykdant Reformacijos evangelizacines nuostatas – siekiant priartinti šventoves ir Dievo Žodį prie daugumos krašto gyventojų.

Atrodo, kad tuomet statytos liuteroniškos bažnyčios buvusios gana kuklios, ir ne itin tvirtos (vėlesniais amžiais būta žinių apie tų statinių susidėvėjimą ir pan.). Jų vidus veikiausiai atitiko anuometines (vėliau ir plėtotas) oficialiosios religijos nuostatas – ten vengta puošnumo, dekoro (skulptūrų, paveikslų ir kt.).

Įdomu, kad ir vėlesniais šimtmečiais būta tam tikro dualizmo: oficialiai propaguojant kuklumą ir saikingumą, bent daliai parapijiečių gal norėdavosi Dievo Namuose matyti ką nors puošnesnio ir įspūdingesnio. Tą rodo per kelis amžius liuteroniškoms bažnyčioms turtingesnių parapijiečių dovanoti įvairūs dailūs daiktai (nuo sidabrinųjų rykų iki puošnesnių altoriaus užtiesalų ir pan.). Čia galima įžvelgti ir krašto baltiškųjų gyventojų specifines kultūros ir pasaulėjautos ypatybes.

Tą tendenciją patvirtina ir Mažosios Lietuvos sakralinių pastatų architektūros evoliucija. Jei žinomi XVII a. liuteroniškųjų šventovių pastatai (pavyzdžiui, Kintų bažnyčia) išorėje buvę labai paprasti, tai XIX a. ryškėjo kitos tendencijos, kurias dar paskatino Vokietijos imperijos sukūrimas (1871 m.). Tuomet masiškai paplito neogotikinė stilistika (proteguota anuometinės valdžios ir elito, sieta su esą šlovinga praeitimi – Kryžiuočių ordino pergalemis), prie senesnių

kuklių šventovių būdavo pristatomi dailesni varpinių bokštai (kaip kad Priekulėje ir kitur), įvairiai puošti ankstesnių statinių fasadai.

Tokį architektūrinių nuostatų dvilypumą, matyt, lemdavo ir statybų rėmėjų – mecenatų, aukštesnių dvasininkų, profesionalių architektų ir vietos meistrų skoniai. Kai kam siekiant didesnės askezės, kiti gal intuityviai siekdavo didesnio sakralinių pastatų architektūrinio išraiškingumo (gal jaučiant, kad puošnesni statiniai būsią labiau reprezentatyvūs, patrauksią daugiau dėmesio). Dar būta vietinių sumetimų, kurie ryškėja sugretinant, pavyzdžiui, Tolminkiemio ir Vilniaus liuteronų bažnyčias. Jei nuošaliame Tolminkiemyje statyta labai kuklaus pavidalo šventovė, kurios išorėje beveik nepastebėsime kokių reikšmingesnių išraiškos elementų, tai Vilniuje architektas Glaubicas naudojo barokinės architektūros (pabrėžtinai puošnaus ir dažniau su katalikybe siejamo stiliaus) atributus – gal lygiuojantis į bendrą to miesto vaizdingos architektūros lygmenį.

Panašias (gal ne tokias ryškias) tendencijas galima įžvelgti ir nagrinėjant Mažosios Lietuvos visuomeninių pastatų (nuo administracijos buveinių iki mokyklų ir kt.) architektūros pobūdį. Jei krašte ilgai vyravo saikingi ir kuklūs pastatai, tai valdžios veikėjams norėdavosi ir puošnumo (tą rodo, pavyzdžiui, Gumbinėje nuo XVIII a. kurti krašto valdžios centro pastatai). Po 1871 m. įsigalėjo vadinamasis „imperinis stilius“ – statyti pabrėžtinai kapitališki ir įspūdingi raudonplyčiai ir kitokie pastatai, turėję atspindėti naujosios didvalstybės galią.

Reformacijos nuostatų atspindžius galima įžvelgti ir apibūdinant krašto dvarų sodybų statinius ir pačias sodybas. Kaip parodė M. Purvino tyrimai, Mažosios Lietuvos plote dėl įvairių priežasčių beveik nebuvo stambiuųjų dvarų – didikų giminių rezidencijų su išplėtotomis sodybomis, puošniais rūmais, parkų ansambliais ir kt. Krašte vyravo vidutiniai ir smulkūs dvarai, kurių sodybose statyti gana kuklūs gyvenamieji pastatai. To regiono dvarai veikė pirmiausiai kaip stambesni ūkiniai objektai, kur daugiausiai dėmesio skirta gamybai, o ne dvarininkų pramogoms. Būdinga XIX a. sparčiai plitusi mada – tuomet pradėti statyti puošniai dekoruoti ūkiniai trobesiai (pirmiausiai arklidės, svirnai ir kt.), tačiau nemažai dvarų rūmų (dvarininkų gyvenamųjų pastatų) liko gana kuklūs. Tik kai kuriuose stambiuosiuose dvaruose daugiau dėmesio skirta reprezentacijai ir pan. (pavyzdžiui, Tilžės apskrities vadovų valdytame Šereiklaukyje XVIII–XIX a. pradėtas kurti įspūdingesnis architektūrinis ansamblis).

Aptariant gausiausią regiono pastatų grupę – kaimų ir bažnytkaimių eilinius gyvenamuosius ir ūkinius pastatus, reikia priminti, kad krašte nuo seno vyravo neilgaamžiai mediniai trobesiai, ribotas buvo ir Mažojoje Lietuvoje paplitusių molinių pastatų amžius, todėl tikslių žinių apie XVI–XVII a. eilinius statinius beveik neturime. Deja, iki šiol tie saviti statiniai nebuvo apibūdinti išsamesnėse studijose, jų ypatumai nebuvo minėti nekvalifikuotai parengtame „Lietuvos architektūros istorijos“ IV-ame tome.

Trumpai galime nurodyti, kad protestantizmo nuostatų (saikingumo ir pan.) dažnai padėjo laikytis ir daugumos krašto gyventojų kuklūs ištekliai – daug kas iš kaimiečių ir miestiečių neįstengdavo statyti puošnesnių trobesių. Atrodo, kad padėtis žymiau keitėsi XIX a., kai prasigyvenę žmonės dažniau pradėjo statyti dailesnius gyvenamuosius ir ūkinius pastatus. Galvota ir apie reprezentaciją, architektūrinę reklamą – dailesnius pastatus dažniau statydavo prekybininkai, viešbučių laikytojai ir kiti, norėję parodyti savųjų įstaigų reikšmingumą.

Įdomus Mažosios Lietuvos trobesių medinio dekoru klausimas. XIX a. fiksuotos labai įvairios tokios puošmenos (nuo sudėtingo piešinio lėkių ir drožinėčių vėjalenčių iki dailiai dekoruotų durų, prieangių ir kt.). Tokiais drožiniais dažnoje sodyboje puošti ne vien gyvenamieji namai, bet ir ūkiniai trobesiai, smulkiosios architektūros objektai. Tokie sudėtingai dailinti trobesiai buvo tapę savotiška krašto „vizitine kortele“, jie ryškiai skyrėsi nuo primityvesnio pavidalo kaimų statinių gretimoje Žemaitijoje ir kitur. Galima spėti, kad sudėtingo medinio dekoru plitimą Mažosios Lietuvos kaimų (neretai ir miestų) trobesiuose lėmė istorinės aplinkybės. Gal medienos drožybos įgūdžius į šį kraštą atvežė atvykėliai iš Vakarų (veikiausiai iš vokiškųjų žemių, kur dar viduramžiais suklestėjo kietosios medienos drožybos tradicijos), vėliau perimdavę ir vietos baltų kultūrinius ypatumus. Taip galėjo susiklostyti nemažos dalies lietuvininkų sodybų vaizdinga išorė – M. Purvinui nuo 1980 m. nuosekliai fiksuojant Mažosios Lietuvos architektūros paveldo liekanas per kelis dešimtmečius pavyko užfiksuoti šimtus drožinėčių medinių lėkių, vėjalenčių ir kt. variantų, kurių daugumos neišliko iki šiandienos.

Dažnai kalbant apie Mažosios Lietuvos germanizaciją, rečiau prisimenama tame regione ilgą laiką vykusį lituanizaciją. XV–XVI a. į kovų nusiaubtą teritoriją masiškai keldavosi išeiviai iš Žemaitijos, Aukštaitijos ir kitų baltiškųjų regionų, kraštą pažymėdami tūkstančiais lietuviškų vietovardžių, šimtais lietuvininkų kaimų, kur kelis šimtmečius vyravo lietuviškos tradicijos, kur buvo statomi baltiškoms žemėms būdingi pastatai.

Kaip nustatė M. Purvinas, reikšmingu Mažosios Lietuvos etnokultūrinio regiono savitumo atributu buvo ne vien lietuviška kalba, bet ir baltų kraštams būdinga liaudies (etninė) architektūra. Pavyzdžiui, Pavyslyje (senųjų prūsų žemėse), kur nuo XIII a. intensyviai kūrėsi kolonistai iš Vakarų, kaimuose įsivyravo etninės Vokietijos žemėms būdingi fachverkiniai trobesiai, žymėję esminę tos teritorijos etnokultūrinę transformaciją – atvykėlių kalbos ir papročių įsigalėjimą. Tuo tarpu Priegliaus baseine ir Nemuno žemupio plotuose iki pat XX a. vidurio tebebuvo statomi baltams būdingi trobesiai, ten tik nuo XIX a. vidurio gausėjo daugiau kosmopolitinių pastatų – europinės modernizacijos ženklų.

Vėl reikia priminti, kad XVI–XVIII a. galingos lituanizacijos tendencijos pajėgdavo asimiliuoti svetimų įtakų bangas – istoriniuose šaltiniuose minėti atvykėliai iš austriškojo Zalcburgo, Prancūzijos hugenotiškų vietovių, Olandijos, Šveicarijos, Škotijos, Airijos, įvairių vokiškųjų žemių dažniau ištirpdavo lietuviškosios liaudiškosios etninės kultūros jūroje, perimdami ir vietines architektūros bei statybos tradicijas. Atvykėlių kultūrinius pėdsakus dažniau galima pastebėti atskirose Mažosios Lietuvos kaimiškųjų pastatų detalėse, palaiptai išsirutuliodavusiuose sprendinių variantuose ir pan.

M. Purvinas, tirdamas šio regiono etninės architektūros ypatumus, nustatė buvusią jos mikroregioninę bei etnokultūrinę įvairovę. Mažosios Lietuvos teritorijoje per kelis šimtmečius buvo susiklostę lokalinių ypatumų ploteliai – vienaip statyta Kuršių nerijoje, kiek kitaip – Nemuno deltoje ar Pietnemunės žemdirbių plotuose. Savus trobesių ir sodybų variantus buvo sukūrę žvejai, pievininkai (užliejamų pievų gyventojai), pelkininkai (kūrėsi sausinamų pelkių pakraščiuose) ir kiti specifinių etnokultūrinių mikrogrupių atstovai, kartu išlaikydami sąsajas su tradicinės baltiškosios architektūros ištakomis.

Atsiminimai ir ikonografija rodo, kad iki XX a. vidurio Mažosios Lietuvos kaimų sodybos ir trobesiai pastebimai skyrėsi nuo gretimos Didžiosios Lietuvos objektų. Kita vertus, lietuvininkų krašto etninės architektūros negalima tiesiogiai prilyginti, pavyzdžiui, Skandinavijos, Bavarijos, Tiuringijos ar kitų tolimesnių plotų etninei architektūrai. Galėtume Didžiosios ir Mažosios Lietuvos etninės architektūros paveldą prilyginti dviems gretimoms šakoms, per šimtmečius išaugusiomis iš to paties senųjų baltų tradicinės kultūros kamieno, pražydusioms įvairiais, bet gana panašiais žiedais.

Literatūros sąrašas

1. Dethlefsen R. *Bauernhaeuser und Holzkirchen in Ostpreussen*. Berlin, 1911.
2. Purvinas M. *Būdingi tradicinės architektūros pavyzdžiai Nemuno deltos regioniniame parke*. Kaunas, 1999.
3. Purvinas M. *Kaimo architektūra. - Mažosios Lietuvos enciklopedija. I tomas*. Vilnius, 2000.
4. Purvinas M. *Mažosios Lietuvos tradicinė kaimo architektūra*. Vilnius, 2008.
5. Purvinas M. *Reformacijos nuostatų atspindžiai Mažosios Lietuvos architektūroje. – Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*. Vilnius, 1994.

KĖDAINIAI KAIP PRIVATUS PROTESTANTIŠKAS KUNIGAİKŠČIŲ RADVILŲ MIESTAS

RIMANTAS ŽIRGULIS, KĖDAINIŲ KRAŠTO MUZIEJAUS DIREKTORIUS

Kėdainiai yra vidurio Lietuvos miestas, įsikūręs ant abiejų Nevėžio upės krantų, kurie LDK laikais priklausė dviem pagrindinėms Lietuvos sritims – Žemaitijai ir Aukštaitijai. Viena iš miesto ypatybių buvo ta, kad Kėdainiai su Biržais, Kretinga bei Skuodu buvo vienas iš keturių privačių Lietuvos miestų. Ypač svarbu tai, kad beveik 300 metų (nuo XV a. vidurio iki XIX a. pradžios) su pertraukomis Kėdainius valdė viena iš įtakingiausių ir turtingiausių Lietuvos didikų – kunigaikščių Radvilų giminė, todėl gana dažnai ir pagrįstai miesto vardas yra siejamas su šia gimine, o jo istorija yra daug kuo išsiskirianti iš kitų LDK miestų.

Nuo XVI a. pradžios Kėdainiai pabuvojo visų trijų pagrindinių šios giminės šakų rankose. 1510–1574 m. Kėdainius valdė Gonionzo – Medilo šakos atstovai ir jų palikuonys, 1614–1695 m. – Biržų-Dubingių šakos atstovai ir jų palikuonys, 1731–1813 m. – Nesvyžiaus-Olykos šakos atstovai.

1 pav. Seniausias Kėdainių vaizdas XIX a. pr. J. Oziemblowskio litografijoje.

2 pav. Spėjama, kad Kėdainių Šv. Jurgio bažnyčią XV a. II pusėje fundavo pirmasis miesto savininkas Radvila Astikaitis.

Apie 1447 m. valdovas Kazimieras Jogailaitis už nuopelnus padovanojo Kėdainius Lietuvos Didžiųjų kunigaikščių Vytauto ir Kazimiero Jogailaičio dvarų maršalkai, Trakų vaivada, Vilniaus kaštelionui Radvilai Astikaičiui (?–1477). Taip Kėdainiai tapo didžiuliu šio Radvilų giminės pradininko valdų dalimi. Spėjama, kad Radvila Astikaitis XV a. antroje pusėje fundavo Šv. Jurgio bažnyčią – seniausią išlikusį pastatą Kėdainiuose, kurio statybas veikiausiai užbaigė Astikaičio sūnus Mikalojus Radvila Senasis.

Kėdainiai – civilizacijų kryžkelėje

XVI a. viduryje Kėdainiai atsidūrė dviejų civilizacijų – protestantiškosios ir katalikiškosios – kryžkelėje. Iki tol mieste vyravusiai katalikybei atsirado ką tik iš Vakarų Europos atėjusi alternatyva – reformacija.

Reformacija Kėdainiuose nebuvo atsitiktinė, kadangi nuo 1545 m. miestą valdžiusi paskutinioji Medilo-Gonionzo šakos atstovė Ona Radvilaitė-Kiškienė (1525–1600) buvo vieno reformacijos pradininko ir globėjo Lietuvoje kunigaikščio Mikalojaus Radvilos Juodojo (1515–1565) pusseserė iš tėvo pusės. Jos vyras Stanislovas II Kiška buvo šio garsaus reformatų globėjo pusbrolis iš motinos pusės. Abu miesto savininkai su įtakingiausiais valstybės magnatais priklausė reformacijos priėmimo ir platinimo LDK pradininkų grupei. Vadovaujantis feodalinio principu „kieno valdžia, to religija“ (lot. cuius regio, eius religio), ši religija, Kėdainių savininkams tapus protestantais, įsitvirtino dvaro aplinkoje ir mieste.

3 pav. XVII a. evangelikų liuteronų bažnyčia Jonušavoje.

4 pav. Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčia.

Taigi nuo XVI a. vidurio Kėdainiai tapo vienu iš ankstyviausių reformacijos plitimo židinių lietuviškose LDK žemėse ir apie 200 metų išliko katalikiškoje aplinkoje į Vakarų Europą besiorientuojanti protestantiška sala. Šios aplinkybės lėmė tolimesnį konfesinį ir tautinį Kėdainių savitumą.

Biržų – Dubingių šaka: Kristupas II, Jonušas, Boguslovas, Liudvika Karolina

Per 1606–1614 m. miestas tapo kunigaikščių Radvilų giminės Biržų-Dubingių šakos nuosavybe, kuomet 1606 m. kunigaikštis Kristupas II Radvila vedė tuometinio miesto savininko Stanislovo III Kiškos ir Elžbietos Sapiekaitės dukterį Oną Kiškaitę (1593–1644), gavusią kraičio kairiakrantę Kėdainių dalį su Šv. Jurgio bažnyčia. 1614 m. K. Radvila tapo viso miesto savininku ir po 40-ies Kiškų valdymo metų, Kėdainiai vėl sugrįžo į Radvilų giminės rankas.

Radvilos stengėsi, kad ir Biržai, ir Kėdainiai taptų jų valdų kultūriniais centrais. Paskutinį XVI a. ketvirtį, o ypač nuo XVII a. 2-jo dešimtmečio pradžios, kurį laiką pirmavo Biržai. Tačiau planus sugriovė Livonijos karas: pradžioje Biržai atsidūrė netoli karo fronto, o 1625 m. pateko į mūšių teritoriją ir buvo Švedijos kariuomenės užimti. Kristupas ir Jonušas Radvilos rankų nenuleido ir po kurio laiko pradėjo atstatinėti bei stiprinti Biržus, tačiau kultūrinio centro vaidmenį jau skyrė Kėdainiams, kurie jau nuo XVII a. antrojo dešimtmečio pradžios, kai jie galutinai perėjo į Radvilų giminės Biržų ir Dubingių šakos rankas, tapo Žemaitijos evangelikų reformatų bažnyčios administracinės padalos – distrikto – centru. Todėl Kėdainiai buvo stiprinami keliais požiūriais. Pirmiausia K. Radvila ėmėsi didinti Kėdainių, kaip miesto, reikšmę, stiprinti jo savivaldą, ūkinį gyvenimą.

Kėdainių miesto savivaldos stiprinimas

Valdant K. Radvilai, buvo suformuoti Kėdainių tvarkymosi pagrindai, apėmę miesto magistrato funkcijas ir miestiečių teises bei laisves. K. Radvilos ir jo žmonos O. Kiškaitės-Radvilienės valdymo metu ypač daug buvo padaryta sunorminant miestiečių ekonominį, dvasinį, kultūrinį gyvenimą, įgyvendinta patrauklių lengvatų mieste besikuriantiems naujakuriams ir iš kitur atvykusiems pirkliams bei amatininkams. K. Radvila pasirūpino, kad įvairių tikybių žmonės turėtų savo maldos namus.

Vilniaus vaivada ir LDK didysis etmonas J. Radvila (1612–1655), per savo trumpą valdymo laikotarpį 1645–1655 m., daug nuveikė, reglamentuodamas magistrato organizacinius klausimus ir miestiečių gyvenimą. Jis paskelbė per 30 Kėdainiams skirtų universalų ir kitokių dokumentų, rūpinosi miestui gauti valdovų privilegijas. J. Radvila iš esmės sutvarkė miesto teises. Pasiremdamas 1648 m. Z. Vazos privilegija paskelbė, kad visiems laikams panaikina dvaro jurisdikciją mieste, patvirtino magistrato struktūrą, miestiečių pasiūlyto vaito pripažinimą

5 pav. Kristupas II Radvila (1585–1640), valdęs Kėdainius 1614–1640 m.

6 pav. Jonušas Radvila (1612–1655), valdęs Kėdainius 1645–1655 m.

7 pav. Boguslovas Radvila (1620–1669), valdęs Kėdainius 1659–1669 m.

ir kitų pareigūnų laisvus rinkimus, jų funkcijas, darbo tvarką; patvirtino Jonušavos herbą, teises ir nuostatus; įvedė privalomą miestiečių priesaiką, policinę tvarkos priežiūrą, ateivių registraciją, miesto gyventojų karinį pasirengimą, tiesioginį žydų pavaldumą dvarui. 1653 m. susisteminus visas miestui suteiktas teises ir laisves, Jonušas Radvila patvirtino ir išleido miesto nuostatus.

1659 m., praėjus keleriems metams po J. Radvilos mirties 1655 m. pabaigoje ir po karo su Maskva ir Švedija, Kėdainių valdymą perėmęs velionio pusbrolis ir būsimasis žentas, Prūsijos generalinis gubernatorius Boguslavas Radvila (1620–1669) tęsė savo pirmtakų darbus. Jis sudarė specialią komisiją, kuri patikrino miesto turėtas teises, patvirtino 1653 m. miesto nuostatus, juos papildė ir praplėtė; patvirtino 1628 m. amatininkų cechų nuostatus ir atkūrė visą karo metais pašlijusią miesto administravimo tvarką.

Ar Kėdainiai buvo Radvilų ekonominis eksperimentas?

Kristupas ir Jonušas Radvilos, studijuodami Vokietijos ir Olandijos universitetuose, susipažino su Europos miestų ekonominiu ir visuomeniniu gyvenimu. Įgytas žinias jie pritaikė savo valdose. Biržų-Dubingių Radvilų valdymą Kėdainiuose galima apibūdinti kaip protestantiškos tvarkos, racionalumo ir pragmatizmo pavyzdį. 1627 m. K. Radvila su žmona O. Kiškaite-Radviliene garantavo laisvę Kėdainiuose apsigyvenusiems kitų LDK ir Lenkijos karalystės miestų piliečiams ir pirkliams bei paskatino jų atvykimą. Grąžindamas Šv. Jurgio bažnyčią katalikams, K. Radvila patvirtino reformatų ir katalikų konfesijų lygiateisiškumą mieste. 1632 m. jis suteikė atskirą privilegiją Kėdainių evangelikams reformatams ir liuteronams kunigaikščiui reikėjo lojalių ir pasiturinčių bendratikių, kurie galėtų sėkmingai vystyti prekybą bei amatus, tokiu būdu didindami miesto bei dvaro pajamas.

1632 m. kunigaikščio dvaro vietininko P. Kochlevskio rašte, rašytame miesto burmistrams, buvo liepta pasirūpinti, kad atvykstantieji į Kėdainius pirkliai ir amatininkai apsigyventų mieste. Škotai ir kiti svetimtaučiai, kurie pagal jiems kunigaikščio duotus apsauginius raštus save tarnais laikė, neturėjo kenkti kunigaikščio pavaldiniams. Magistratas ir dvaro tarnautojai turėjo rūpintis, jog pirkliai pagal turimą turtą nusipirkty arba įsigytuose sklypuose pasistatytų naujus tvarkingus namus. Visiems atvykstantiems į Kėdainius svetimšaliams buvo garantuojama tikėjimo laisvė ir laisvo išvykimo teisė.

Radvilų merkantilizmas reiškėsi ir tuo, kad iš atvykusių į Kėdainius svetimšalių buvo reikalaujama mokėti didesnius mokesčius nei iš vietinių. Jau vėliau buvo įsakyta mieste nelaikyti nenaudingų ūkiniam gyvenimui klajoklių čigonų ir dvaras neturėjo jų globoti. Kėdainiuose taip pat neigiamai buvo žiūrima ir į neturtingus keliaujančius žydų prekeivius, vadinamus dėžutininkais, o buvo kviečiami „dori ir gero elgesio“ – t. y. pasiturintys ir sėslūs žydai.

8 pav. Škoto Jurgio Beneto namas.

9 pav. Kėdainių burmistro škoto Jurgio Andersono namas.

Svetimtaučiams buvo sudarytos sąlygos įsilieti ir aktyviai dalyvauti visuomeniniame miesto gyvenime. Kėdainių magistrato pareigūnais turėjo būti renkami įvairių tautybių ir tikėjimo pasiturintys miesto gyventojai. Į decemvratą (instituciją, kuri kontroliuodavo magistrato veiklą) turėjo būti renkami keturi svetimtaučiai, du – suolininkais, du – tarėjais ir vienas burmistru. Jeigu šis santykis būdavo pažeidžiamas, svetimtaučiai galėjo kreiptis į

teismą. Per visą Kėdainių magistrato egzistavimo laiką (nuo 1590 m. iki 1795 m.), iš 225 žinomų magistrato pareigūnų, 43 buvo škotai (19,1 % visų pareigūnų) ir 18 – vokiečiai (8 % visų pareigūnų). Taigi iš visų žinomų Kėdainių magistrato pareigūnų svetimtaučių buvo 61 asmuo arba 27,1 % visų magistrato narių.

Todėl Kėdainius XVII a. galima vadinti kryptingos konfesinės ir ekonominės Radvilų politikos miestu, kuriame vienas iš svarbiausių kriterijų buvo ekonominė ar konfesinė nauda (todėl labai skatino atvykti ir sėsliai apsigyventi bei mokėti mokesčius svetimtaučius: škotus, vokiečius, žydus), nebuvo kreipiamas didelis dėmesys į žmogaus tautybę (lietuviybės puoselėjimas sutapo su reformatų bažnyčios konjunktūra), pirmenybė buvo teikiama reformatų konfesijai, o kiti buvo toleruojami ir jei reikėjo – remiami.

Kėdainių urbanistika – racionalaus miesto formavimo pavyzdys

Pradėti miesto planavimo darbai XVI a. II pusėje, XVII a. viduryje, valdant J. Radvilai, buvo baigti. Jis buvo suplanuotas pagal valakų matavimo metu naudotą stačiakampį planą, kurio pagrindinį akcentą sudarė šešios turgaus aikštės, suformuotos keturiomis pagrindinėmis kryptimis – į šiaurę, į rytus, į pietus ir į vakarus. Visos aikštės miesto erdvėje buvo suformuotos vienodai: keturios aikštės didesnėje dešiniojoje miesto pusėje ir dvi mažesnėje kairiojoje pusėje. Nuo XVII a. I pusės miesto centre, prie Didžiosios rinkos, įsikūrė škotai presbiterijonai, vakarinėje miesto dalyje, Jonušavoje – vokiečiai liuteronai, o šiaurinėje dalyje, prie Senosios rinkos – žydai judėjai. Kadangi antroji J. Radvilos žmona buvo stačiatikė Moldavijos kunigaikštė Marija Lupu, kurį laiką gyvenusi Kėdainių dvare, apie 1652 m. vyras Kėdainiuose jai pastatė medinę Šv. Andriejaus cerkvę, o prie cerkvės įkurdino kelis stačiatikių vienuolius. Taip dėl vedybinės konjunktūros, XVII a. viduryje pietinėje miesto dalyje, prie Knypavos rinkos įsikūrė nedidelė rusėnų stačiatikių bendruomenė. Kairiojo kranto Kėdainių pusėje gyveno lietuviai ir sulenkėję katalikai.

Kėdainių urbanistinį savitumą sudarė racionaliai suformuotas miesto planas, kuris buvo pritaikytas prie vietovės reljefo ir atskirų miesto dalių, kurių formavimasis sutapo su imigrantų bendruomenių kūrimusi. Miesto pastatų architektūroje atsispindėjo įvairių tautų architektūros tradicijos. Todėl Kėdainiai buvo ir tebėra įdomūs ir saviti tiek urbanistika, tiek ir architektūra.

Taigi XVII a. viduryje Kėdainiuose susiformavo žaisminga erdvinė kompozicija, būdinga vakarų Europos miestams. Joje ryškėjo architektūrinės dominantės: rotušė, bažnyčios ir dvaro rūmai. Atskirose miesto dalyse prie turgaus aikščių stovėję miestiečių gyvenamieji namai ir visuomeninės paskirties pastatai sudarė hierarchiškai subalansuotą sistemą, kurioje dominavo skirtingoms religinėms bendruomenėms priklausę kulto pastatai.

Tuo laiku Kėdainiai išaugo iki optimalaus dydžio, o 87,5 ha plotas, kurį užėmė miestas, nesikeitė iki XX a. pradžios. Visas miesto dalis jungė tankus gatvių tinklas, kurį sudarė 19 gatvių ir 8 skersgatviai. Mieste buvo apie 500 namų, 600 sklypų, gyveno apie 4000 gyventojų.

Netgi jau vykstant karui su Maskva, po 1654 m. gaisro, J. Radvila reikalavo, kad Kėdainių seniūnas L. Kochanskis organizuotų Didžiosios Pilies gatvės tiesinimo darbus, nors labai abejotina ar tokiu metu kas nors galėjo būti padaryta. Beje, J. Radvila rūpinosi ne

vien tik miesto visuomeninių ir konfesinių pastatų funkcionalumu. 1652 m. jis pabrėžė, jog miesto pagražinimui reikia pastatyti rotušę. Spėjama, jog kunigaikštis perstatė ir Kėdainių dvaro rūmus. Būtent juose 1655 m. spalio 20 d. buvo pasirašyta LDK unija su Švedija, tapusi nerealizuota galimybe Lietuvai pasukti protestantiškosios Europos link.

10 pav. Didžioji barokinė vasaros sinagoga Kėdainiuose. 1784–1807 m.

11 pav. Kėdainių stačiatikių cerkvė, Jonušo Radvilos pastatyta savo antrajai žmonai 1648–1652 m.

Žinoma, jog Radvilos savo valdose aktyviai statydinosi naujas ir perstatinėjo senas rezidencijas. Lėšos, skirtos svarbiausioms didikų rezidencijoms, smarkiai skyrėsi nuo smulkesnių nuošalesnių dvarelių. Deja, kol kas beveik nerandame paminėjimų apie kokius nors Kėdainių rezidencijos statybos ar puošimo darbus. Išskyrus 1633–1634 m. Kristupo Radvilos išlaidų sąrašė paminėtas numatomas skirti lėšas Kėdainių dvaro statybai su protestantišku racionalumu akcentuojant, jog šiam tikslui skirtos išlaidos neturėtų viršyti gautų pajamų. Matyt, K. Radvilą netenkino dar XVI a. pirmoje pusėje statyti seni mediniai Kėdainių dvaro pastatai ir jis pradėjo jų rekonstrukciją ar naujų mūrinių rūmų statybą. Galima daryti prielaidą, jog Kėdainiai Radviloms pirmiausia buvo svarbūs kaip ekonominis ir konfesinis centras bei pajamų šaltinis: iš miesto gauti mokesčiai sudarydavo iki 40 proc. Kėdainių dvaro pajamų. Todėl pirmiausia rūpinantis miesto savivaldos, ūkinio ir konfesinio gyvenimo funkcionavimu, dvarui buvo palikta daugiau šių procesų teisinės ir ūkinės priežiūros, o ne reprezentacijos funkcija.

Kultūrinis ir intelektualinis reformatų centras

XVII a. viduryje Kėdainiuose susiformavo vietinis intelektualinis elitas, kuriam pradžių davė reformatų mokykla, 1625 m. reformatų bažnyčios sinodo sprendimu įkurta miesto savininko K. Radvilos. 1647 m. J. Radvilos pastangomis Kėdainių reformatų mokykla tapo gimnazija, kuri kaip ir Amsterdame, buvo vadinta Gymnasium Illustre – Šviesiąja gimnazija. Tai buvo pagrindinė to meto protestantiška aukštesnioji mokykla lietuviškose LDK žemėse ir atsvara netoli buvusioms katalikų kolegijoms Kražiuose ir Pašiaušėje. 1652 m. gimnazija persikėlė į puošnų renesansinio stiliaus dviejų aukštų pastatą Didžiojoje Pilies gatvėje, kurio statybą finansavo J. Radvila.

Gimnazijos mokymo programa buvo sudaryta pagal pažangiausių to meto Vakarų Europos mokyklų pavyzdžius. Moksleiviai buvo mokomi pagal garsiausio Europoje filosofo ir pedagogo, čeko Jano Amoso Komenskio metodiką iš jo parašytų vadovėlių. Spėjama, kad J. Radvila norėjo šią gimnaziją pertvarkyti į protestantiškąją akademiją ir kvietė atvykti šį švietimo reformatorių, tačiau šiuos planus sujaukė XVII a. vidurio karas.

12 pav. Kėdainių rotušė pastatyta Jonušo Radvilos nurodymu 1654 m.

13 pav. Kėdainių Gymnasium Illustrė – Šviesiosios gimnazijos kiemas.

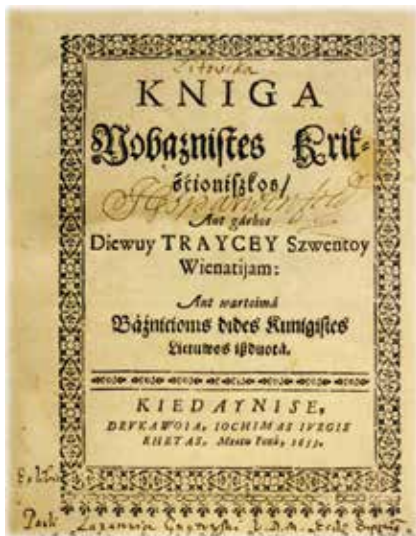
Kėdainiai – XVII a. lituanistikos centras

Pasak H. Wisnerio, Kėdainių savininko kunigaikščio Kristupo Radvilos požiūris į lietuvių kalbą buvo gana skeptiškas. Kaip tipiškas Abiejų Tautų Respublikos bajoras kunigaikštis ją laikė nelaisvų žmonių kalba ir tarsi nematė poreikio ją puoselėti: jo nuomone, tai buvo nemokančiųjų valstybinės kalbos, t. y. lenkų, ir nepiliečių – t. y. nekilmingos prastuomenės – kalba. Tačiau bajoriškąją kunigaikščio poziciją koregavo reformatų bažnyčios orientavimasis į gimtąją kalbą ir noras į savo konfesiją patraukti kuo daugiau tikinčiųjų. Sprendžiant iš XVII a. Kėdainių miesto inventoriuose užfiksuotų pavardžių, čia absoliučią daugumą sudarė lietuviai. Ši aplinkybė dar labiau skatino Radvilas laikytis prolietuviškos politikos. 1631 m. K. Radvila ir jo žmona O. Kiškaitė-Radvilienė įsakė bažnyčios vyresniesiems, kad Kėdainiuose nuolatos privalo būti du pamokslininkai ir vienas katechetas, mokantys lietuvių ir lenkų kalbas bei galintys dėstyti teologiją Kėdainių reformatų mokykloje. Pamokslai lietuvių kalba Kėdainių senojoje reformatų bažnyčioje, kuri nuo 1629 m. stovėjo Jonušavoje, buvo sakomi per visą XVII šimtmetį.

XVII a. viduryje Kėdainių reformatų gimnazijoje ir miesto magistrato susibūrė išsilavinę žmonės, kurie rašė įvairius traktatus, proginę literatūrą ir mokslinius veikalus. Šios kultūrinės aplinkybės skatino J. Radvilą Kėdainius pasirinkti ir kaip naujai kuriamą spaudos centrą. Parengti leidinį lietuviškoms reformatų bažnyčioms seniai reikėjo, nes per XVII a. pirmąją pusę nebuvo išleista nei vieno lietuviško bažnytinio leidinio, o XVI–XVII a. pabaigoje išleistieji – M. Petkevičiaus katekizmas ir J. Morkūno postilė – jau buvo sunkiai prieinamos knygos. Todėl neatsitiktinai 1651 m. būtent į Kėdainius iš Dancigo buvo pakviestas garsus spaustuvininkas Joachimus Jurgis Rhetas. Prie gimnazijos įkurta jo spaustuvė 1653 m. išspausdino daugiausiai kėdainiečių autorių parengtą veikalą „Knyga nobažnystės krikščioniškos“. Tai

buvo didžiausias XVII a. lietuviškas leidinys (682 psl.), ir vienintelė lietuviška knyga XVII a. išleista ne Vilniuje ar Karaliaučiuje, o periferijoje. Knygą leidimui parengė ne tik reformatų kunigai – Samuelis Tomaševskis, Jonas Božimovskis ir Samuelis Minvydas, bet ir pasaulietis – reformatas – kapitalistas – Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis Telega, parašęs eiliuotą panegiriką J. Radvilai bei išvertęs psalmes į lietuvių kalbą. Dėl šių eilių jis yra laikomas vienu iš miestietiškosios poezijos pradininkų Lietuvoje. Įdomu tai, kad iš keturių knygos autorių du – Samuelis Tomaševskis ir Jonas Božimovskis – buvo lenkai. Šis faktas byloja apie gana lietuvišką to meto Kėdainių ir LDK reformatų bažnyčios aplinką.

XVII a. 7-ajame dešimtmetyje kėdainietis Samuelis Boguslovas Chilinskis, antrasis po J. Bretkūno, vertė Bibliją į lietuvių kalbą, o Kėdainiuose šis vertimas buvo recenzuojamas. Jį sukritikavus ir nutraukus, Bibliją į lietuvių kalbą ėmėsi versti kėdainietis Jonas Božimovskis. Jam mirus, 1673 m. vertimą tęsė sūnus Jonas Božimovskis jaunesnysis ir Kėdainiuose gyvenęs vokiečių kilmės Žemaičių superintendantas Samuelis Bitneris. Pastarojo Naujojo Testamento vertimą į lietuvių kalbą recenzavo ne tik lietuviai K. Girdvila ir A. Skominas, bet ir škotai J. Patersonas bei užaugęs Kėdainiuose ir čia sulietuvėjęs T. Ramsey, pasivadinęs lietuviškai – Ramza. Beje, S. Bitnerio Naujojo Testamento vertimas buvo išleistas 1701 m. Karaliaučiuje ir tapo pirmąja lietuvių kalba išspausdinta Šv. Rašto dalimi.

14 pav. „Knyga nobažnystės krikščioniškos“ – didžiausia XVII a. lietuviška knyga, išspausdinta Kėdainiuose 1653 m.

15 pav. Knygos sudarytojo, Kėdainių burmistro S. Jaugelio Telegos lietuvių kalba parašyta panegirika kunigaikščiui Jonuši Radvilai.

16 pav. Kėdainiuose gyvenusio Žemaičių superintendente Samuelio Bitnerio išverstas ir pirmą kartą lietuviškai išleistas Naujasis Testamentas. 1701 m.

Kėdainius, kaip XVII–XVIII a. buvusį patį lietuviškiausią miestą, taikliai apibūdino profesorius Alfredas Bumblauskas: „...vienas bruožas būdingas tik Kėdainiams. Antai Vilniuje ir Kaune XVII–XVIII a. retas miestietis buvo lietuvis etnine prasme, taigi nedažnai buvo galima išgirsti ir lietuvių kalbą, o Kėdainiuose lietuviai ne tik sudarė žymią miestiečių dalį, bet ir išsiugdė savo miestietiškąjį elitą. Maža to – šis elitas dalyvavo lietuviškosios raštijos kūrime (kitur tai darė katalikų ir protestantų dvasininkai). Į raštijos sąjūdį Kėdainiuose įsitraukė net

REFORMACIJOS ĮTAKA LIETUVININKŲ ŠEIMOS GYVENIMUI

VINGAUDAS BALTRUŠAITIS, LIETUVOS LIAUDIES BUTIES MUZIEJAUS
VYR. MUZIEJININKAS

Lietuvaininkai, pasak Eduardo Gizevijaus, yra klasikinė, didžiųjų gabumų, neprilygstama tauta. Lietuvaininkai – kelių giminingų baltų genčių palikuonys, prūsų likučiai, atsikėleliai iš Didžiosios Lietuvos ir sulietuvėję vokiečiai. Lietuvaininkų mentalitetas formavosi vokiškoje kultūrinėje terpėje. Krašto ilgaamžė protestantiška aplinka suformavo ypatingą spausdinto žodžio, knygos, dvikalbę kasdienybės tradiciją.

1525 m. atsiradusi pasaulietinė Prūsijos kunigaikštystė priešakyje su Žygimanto Augusto pusbroliu Albrechtu Brandenburgiečiu suvaidino ženklų vaidmenį Europoje pirmiausia dėl to, kad čia laimėjus reformacijai, protestantizmas tapo valstybine religija. Optimistiškai nuteikė krašto sutvarkymo įstatymo vienas iš aštuoniasdešimties straipsnių skirtas kalbai. Visos krašto kalbos: vokiečių, prūsų, lietuvių ir lenkų pripažintos lygiateisėmis. Svarbiausi dokumentai skelbiami tautinėmis kalbomis. Pripažintos ir krašte gyvavusios lietuvių, lenkų, sudūvių bei prūsų etninės grupės. Tas kalbų ir tautų lygiateisiškumas išlaikytas virš 350 metų. Renesanso humanistinės idėjos ir visuotinai pripažinta protestantizmo teisė melstis ir šventąjį raštą aiškintis gimtąja kalba. Reikėjo kunigų, mokytojų, pamokslininkų ir vertėjų. Mokyklų steigimu rūpinosi valstybė ir bažnyčia, kurių misija buvo skiepyti tikėjimą ir krikščionišką moralę, suteikti humanistinį išsilavinimą, duoti praktinei veiklai būtinų žinių. Martyno Liuterio mintys turėjo lemiamą įtaką. 1736 m. privalomas pradinis mokymas įtvirtintas įstatymu. Anksčiau tik Veimare ir Olandijoje (1619 m.), Gotoje (1642 m.), Viurtenburge (1649 m.). Kitur gerokai vėliau: Danijoje (1814 m.), Švedijoje (1842 m.), Italijoje (1877 m.), Didžiojoje Britanijoje (1880 m.), Prancūzijoje (1882 m.)². Vaikams į mokyklą ne toliau nei pusė mylios (apie 3,5 km). Septynmečiai – keturiolikmečiai vaikai mokomi privalomai. Mokyklose mokytis ne tik berniukai, bet ir mergaitės, nes moteris, motina yra svarbiausias vaikų ugdytojas. Ji turi būti išsilavinusi. Bažnytinės vyresnybės nurodymas – nekonfirmuoti (neįžegnoti) iki penkiolikos metų neišmokusių skaityti ir rašyti vaikinų bei merginų. Nekonfirmuotieji negalėjo tapti pilnateisiais bendruomenės nariais, negalėjo būti sutuokti ir auginti savo teisėtus vaikus. Gautas įžegnojimo pažymėjimas saugotas visą gyvenimą. Pažymėjimas dažnai įrėminamas ir pakabinamas ant sienos. XVIII a. pab. iš 100 lietuvininkų skaityti nemokėjo vos vienas kitas. Lietuvaininkų gausiai apgyvendintoje teritorijoje 1544 m. įsteigtas Karaliaučiaus universitetas, garsėjęs humanistinės pasaulėžiūros ugdymu, filosofine mintimi, švietėjiškomis idėjomis. Universiteto absolventai, kurių nemažą dalį sudarė lietuvininkai, buvo labai išsilavinę ir plačios erudicijos. Neatsitiktinai ir pirmąją lietuvišką knygą 1547 m. išleido šio universiteto studentas Martynas Mažvydas. Martyno Mažvydo sudaryto elementoriaus reikšmė didžiulė. Elementorius mūsų raštijai suteikė lotyniškąjį raidyną ir užmezgė logišką ryšį su humanistine Vakarų kultūra, su jos švietėjiškomis idėjomis. Anksčiau pradžiamokslį savo gimtąja kalba

gavo vokiečiai (1527 m.), anglai (1524 m.). Ranka rašytą knygelę skaitymo mokymui nuo XV a. pab. turėjo prancūzai³. Mažosios Lietuvos mokykla iš esmės buvo vokiška švietimo institucija. Joje neugdama baltiškoji pasaulėjauta, nežadinama lietuvininkų vaikų patriotinė savimonė, neužsimenama apie per amžius susiklosčiusias senelių ir prosenelių tradicijas, senuosius papročius. Priešingai, su patosu kalbėta apie Prūsijos didybę, jos valdovus, laimėtus karus. Nepaisant to, Mažosios Lietuvos žemėse įdiegta viena pažangiausių Vakarų Europos švietimo sistemų, grįsta filosofų, švietėjų, didaktų progresyviomis idėjomis. Vaikai mokslinių žinių, moralės normų sėmėsi gimtąja lietuvių kalba daugiau nei 300 m. Spausdintas žodis, mokykla, bažnyčia veikė lietuvininko gyvenimą. Kasdieniu ritualu tapo skaitymo būtinybė. Be religinės literatūros skaitoma periodika, įvairūs kalendoriai, publicistinio turinio leidiniai. Nebuvo lietuvininko namų be knygų. Net XX a. II p. ekspedicijų metu matėme puošnių

1 pav. Mišių knygos prieknygė. Tilžė. 1895 m. LBM 24759.

2 pav. Knyga „Pagerintos giesmių knygos“. Karaliaučius. 1906 m. LBM 50719.

3 pav. Knyga „Asz bey mano Namai norim Wieszpacziui szluzuti“. Berlynas. 1914 m. Naudota Gerulių namuose Šilutės r. Vabalų k. (namas perkeltas į muziejų). LBM 50655.

4 pav. Knyga „Franko mišių knygos“. Tilžė. 1895 m. LBM 24759

5 pav. Knyga „Garbė Dievui“. Tilžė. 1911 m. Naudota Gerulių namuose Šilutės r. Vabalų k. (namas perkeltas į muziejų).

knygų gausą. Jos labai vertintos ir saugotos: „knygų gausite po mano išėjimo amžinybėn“. Lietuvininkai knygas brangino kaip dvasinį šeimos paveldą. Knyga skirta ne tik skaityti, bet ir savininko atminčiai saugoti. Dažnai knygos buvo su prieknygėmis, - šeimos arba visos giminės kronikos įrašų blankais. Šie blankai įrašami svarbiausių šeimos knygų pradžioje.

Mažosios Lietuvos knygos išskirtinės, puošniomis gotiškėmis raidėmis, puikiomis iliustracijomis. Knygos nuo ploniausios iki storiausios labai gražiais viršeliais ir su įspūdingais susegimų diržais šonuose. Mažosios Lietuvos knygų nesupainiosite su kaimyninių tautų knygomis. Jos, anot Domo Kauno, „paženklintos ypatinga lokalumo žyme, kurią išreiškė sureikšmintas medžiaginis fundamentalumas, odos ir metalo dermė, ilgaamžę tradiciją palaikančių amatininkų knygrišių kuriami santūrūs apipavidalinimo elementai, įkūnijantys protestantiškosios kultūros simboliką ir dvasią“.⁴

6, 7 pav. Burtikės. XX a. pr. Naudota Gerulių namuose Šilutės r. Vabalų k. (namas perkeltas į muziejų). LBM 50657, LBM 50658.

Norėdami muziejuje atskleisti lietuvininkų gyvensenos ypatumus, turėsime rodyti ne tik interjero naujoves, bet ir puošniąsias knygas, kalendorius, periodiką, bilderukus (paveikslėlius religine tematika), fotonuotraukas, atvirukus, atvirlaiškius, burtikes.

Burtikės – šimtas, 6x9 cm dydžio numeruotų kartono kortelių, kurių kiekvienoje išspausdinta Biblijos sentencija ar giesmės posmas. Tekstą juosė augalinio ar geometrinio ornamento rėmelis. Burtikių komplektai (100 kortelių) leisti dėžutėmis, kurių komplektą nedaug kas turėjo. Jos paplitusios kaip pavieniai daiktai ir dažniausiai saugoti knygų viduje. Kai kas turėjo ant paprasto popieriaus nedidelio lapelio ranka nurašytus burtikių tekstus. Lietuvininkų ypač saugoti įvairūs dokumentai, laiškai, mokesčių kvitai, mokykliniai sąsiuviniai, kaime atsiradę XIX a. pab., tarnybos kariuomenėje knygelės, karo lauko kišeniniai giesmynai, įvairūs užpildyti ar neužpildyti blankai, palinkėjimų ar net savadarbiai eilių albumėliai, žinios iš tremties ar belaisvių stovyklų, spaudos iškarpos apie žuvusiuosius kare, notarų ir teismų sprendimai, reklamos lapeliai, afišos, plėšomų kalendorių lapeliai ir pasižymėjusiųjų krašto žmonių (Bismarko, Napoleono, Hitlerio, krašto valdovų su šeimomis) spalvoti portretai, kalėdiniai, velykiniai, šeimyniniai sveikinimai, giminių dovanos. Į knygas dėtos darželių ir kambarinės gėlės, dekoratyvinių krūmų žiedai, didesni lapai, rečiau šakelės. Tai buvę atminimo ženklai, o be to – žolelės ir žiedai padėjo knygas apsaugoti nuo vabzdžių ir graužikų.

Atskirai tenka paminėti grifelines lenteles, vadintas tuopelėmis, nuo vokiško žodžio Die Tafel. Tuopelės naudotos ne tik mokykloje, bet ir manų ūkyje. Grifelinėse lentelėse užsirašydavo tai, ką būtina atlikti ir ko negalima pamiršti. Pvz., gyvulių kergimo, sėjos terminų, skolintų pinigų. Grifelinės lentelės padirbtos iš Aukštutinės Tiuringijos kalnų skalūnų, skaičiuojančių milijonus metų. Nuo XX a. pr. žinomos austinės juostelės knygoms pažymėti. Labai svarbūs praeities reliktai buvo protėvių pasai. Juose iš bažnytinių knygų surinktos žinios iki pat XVIII a. ir toliau tęsiamos iš kartos į kartą.

Lietuvininkų pasaulėžiūra ir mąstymo būdas yra kur kas sudėtingesni nei mes galime įsivaizduoti. Daugelis autorių akcentuoja lietuvininkų gentinį patvarumą, tvirtą charakterį, žmogiškąjį orumą, išvermingumą ir išdidumą. Taip pat pažymimas lietuvininkų konservatyvizmas – nenoras mokyti savo vaikus, nors šie ir gabūs mokslams. Bijota, kad miestuose vaikai gali nueiti „nedorais keliais“, bijota „palaido miestiečių gyvenimo“. Kristijono Donelaičio epe apie būrų gyvenimą jaučiamas švelnus liūdesys dėl benykstančių gerų senų laikų, skundas dėl besibraunančių naujovių ir poeto tėvynainių tarpe smarkiai plintančios

8 pav. Lietuvininkės tautiniais drabužiais. Mažosios Lietuvos istorijos muziejus.

9 pav. Atvirutė. Lietuvininkų palyda, sutinkant kazerį Vilhelmą II Tauralaukyje prie Klaipėdos. 1890 m. Mažosios Lietuvos istorijos muziejus.

aistros pamėgdžioti svetimus papročius ir drabužius. Būrų dainius Kristijonas lietuvių kalbą laiko būtina sąlyga norint, kad lietuvininkų gentis neištirtų svetimtaučių apsuptyje. Daugelis autorių pažymi, kad lietuvininkų papročiai, apeigos, apranga beveik nepakito per laiko tėkmę ir viską niveliuojančios civilizacijos išbandymus ir todėl pripažinti paveldėtais žilos senovės reliktais. Otto Glagau išskiria įspūdingas lietuvininkų šukuosenas, kai gražios kasos apie galvą sudėtos žiedo pavidalu⁵. Visus imponavo puošnūs lietuvininkų tautiniai rūbai. Įvairūs autoriai giria mažlietuvių kūrybingumą ir sugebėjimą megzti ir siūti, austi ir siuvinėti. Krašto moterys didžiuojasi, kad visus dėvimus drabužius turinčios per savo nagingas ir darbščias rankas. Senieji autoriai ir ypač Teodoras Lepneris⁶, Matas Pretorijus⁷, Erhardas Wagneris⁸ pabrėžia lietuvininkų tarpe bujojančias pagoniškas liekanas, tikėjimą burtais ir prietarais, pasiklovimą žolininkais. Tą puikiai iliustruoja 1690 m. Teodoro Lepnerio sukurtas ketureilis:

Vos sveikatai sušlubavus
Tuoj nuleisti kraują stengias,
Kuria pirtį, verda žoles
Ir taboką uosto uoliai⁹.

Apgailestaujama, kad naujieji laikai lietuvininkų gyvenimo būdą, aprangą ir papročius per trumpą laiką pakeitė daugiau negu iki tol ištisi šimtmečiai. Net kilstelėję maža pakopa valdiškoje tarnyboje lietuvininkai nutautėdavo. Suvokietėjimas buvo laikomas geru ženklų vokiškos vyresnybės akyse. Lietuvininkams vis didesnės reikšmės turėjo Vokietijos aukštesnis ekonomikos ir kultūros lygis, vakarietiškos idėjos, protestantizmo dvasia. Protestantiškoji moralė nereikalavo nusizeminimo, savigraužos, paliko plačią veikimo laisvę, savo vertės supratimą, skatino gyventi be apgaudinėjimų, netiesos, žodžio netesėjimo, savalaikio ir sąžiningo darbų atlikimo. Visa tai lėmė, kad „Mažojoje Lietuvoje beveik nežinota buitinių žmogžudysčių, kitų sunkių nusikaltimų. Mažiau čia neteisybės, piktumo, neapykantos, girtavimo“¹⁰. XIX–XX a. sandūroje lietuvių saugojo vienintelė bažnyčia. Pasišventėlių,

10 pav. Tilžės aktas. Spalvotas, meniškai paruoštas akto variantas, atspausdintas 1936 m. „Ryto“ spaustuviėje, Klaipėda.

mokytojų, sakytojų, kitų šviesuolių pastangos apginti, išsaugoti tėvų kalbą pagimdė lietuvininkų tautinį sąjūdį – visiškai naują reiškinį klusnių, taikių, geraširdžių šios genties žmonių istorijoje. Išplito lietuvininkų kultūrinės draugijos. Vokietijai pralaimėjus I-ąjį pasaulinį karą, 1918 m. lapkričio 16 d. 100 000 tiražu išleistas atsišaukimas „Lietuviai pabuskit!“, pavadintas „Pašaukimu lietuvininkams“¹¹. Tą pačią dieną Tilžėje penkiasdešimt patikimų lietuvių, tautinio atgimimo veikėjų, įkūrė Prūsų lietuvių tautinę tarybą, netrukus pervadintą Mažosios Lietuvos tautine taryba¹². Labai greitai – 1918 m. lapkričio 30 d. minima taryba Tilžėje paskelbė deklaraciją, vadinamą Tilžės aktu „reikalaujanti Mažąją Lietuvą priglausti prie savo tautos kamieno – Lietuvos“¹³. Padedant Amerikos lietuviams ir JAV prezidentui Wilsonui, atsirado viltis, kad abi Lietuvos susijungs į vieną valstybę. To labiausiai išsigando krašto vokiečių valdininkija ir mūsų kaimynė Lenkija. Jiems nepatiko sustiprėnanti Lietuva. Todėl jų pastangos, daugiausiai

talkinant Prancūzijai, ir nulėmė tai, ką turime šiandien. Nepasinaudota ir pasiūlymais po II-ojo pasaulinio karo lietuvininkų gyventas teritorijas prijungti prie Lietuvos.

Net gūdžiais germanizacijos laikais, suvienijus Vokietiją 1871 m. nedrausta spausdinti knygas lietuvių kalba, kurti lietuviškas draugijas. Niekas už lietuvišką spektaklį ar išspausdintą lietuvišką laikraštį nebuvo pasodintas į kalėjimą. Tačiau didieji XX a. kariniai kataklizmai, tarpukario didlietuvių nepasitikėjimas lietuvininkais, valdžios noras lietuvininkams primesti

katalikybę vietoj protestantizmo, vedė prie lietuvininkų susipriešinimo. Sudėtinga lietuvininkų tapatumo problema, prasidėjusi nuo 1871 m., nebuvo išspręsta. Kraštą okupavus sovietams lietuvininkai atsidurė „istorijos užribyje“.

Įvertinant lietuvininkų nuopelnus istorijai ir kultūrai būtina išjudinti muziejaus Mažosios Lietuvos sektoriaus kūrimą. O iki Lietuvos šimtmečio minėjimo 2018 m. rasti lėšų atkeltosios lietuvininkų sodybos ekspozicijos įrengimui.

Literatūros sąrašas

1. Otto Glagau. *Lietuvininkų kalba ir poezija. Lietuvininkai. V. 1970. P. 283*
2. Albertas Juška. *Mažosios Lietuvos mokykla. Klaipėda. 2003. P. 104*
3. Albertas Juška. *Mažosios Lietuvos mokykla. Klaipėda. 2003. P. 54*
4. Domas Kaunas. *Mažosios Lietuvos knygų link. V. 2013. P. 265.*
5. Otto Glagau. *Lietuvininkų buitį ir būdas. Lietuvininkai. V. 1970. P. 234*
6. Teodoras Lepneris. *Prūsų lietuviai. V. 2011.*
7. Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės arba Prūsijos regykla. T. 1. V. 1999.*
8. Erhardas Wagneris. *Prūsijos lietuvių, gyvenančių Įsruties ir Ragainės apskrityse, buitį ir papročiai. V. 1999.*
9. Teodoras Lepneris. *Ten pat. P. 223*
10. Albertas Juška. *Evangelikų bažnyčia Klaipėdos krašto lietuvininkų gyvenime. Lietuvininkų kraštas. K. 1995. P.229*
11. Vytautas Šilas. *Tilžės aktui 75 metai. Lietuvininkų kraštas. K. 1995. P. 257.*
12. Vytautas Šilas. *Ten pat. P. 258*
13. Petronėlė Žostautaitė. *Lietuvos ir Vokietijos varžybos dėl Klaipėdos krašto 1919–1939. Lietuvininkų kraštas. K. 1995. P. 284.*

Reformacijos žinia Lietuvai – Mažosios Lietuvos sodyba Lietuvos liaudies buities muziejuje: konferencija skirta Reformacijos 500-ųjų metų jubiliejui paminėti: 2017 m. gegužės 31 d. Rumšiškės: Lietuvos liaudies buities muziejus, 2017 – 30 p.

Šiame leidinyje publikuojami pranešimai parengti mokslinei-praktinei konferencijai „Reformacijos žinia Lietuvai – Mažosios Lietuvos sodyba Lietuvos liaudies buities muziejuje“, skirtai Reformacijos 500-ųjų metų jubiliejui paminėti. Konferencija surengta 2017 m. gegužės 31 d. Lietuvos liaudies buities muziejuje.

ISBN 978-9955-9661-6-6

Maketuotojas Andrius Pūkys

www.llbm.lt

Lietuvos liaudies buities muziejus
J. Aisčio g. 2, LT-56336
Rumšiškės, Kaišiadorių r.